Landschap

I

Het grootste deel van Batenburg blijft gedurende de laatste grote overstroming van het Land van Maas en Waal in 1926 droog. Dit is te danken aan het feit dat het op een natuurlijke hoogte is gebouwd. Het onstaan daarvan gaat ver terug. Klimaatsveranderingen spelen daarbij een grote rol.

Overstroming, januari 1926

Gedurende de IJstijden

Het Land van Maas en Waal is onderdeel van een breed rivierdal dat is ontstaan gedurende de laatste twee ijstijden (Riss en Würm IJstijd). In de Riss IJstijd (250.000 - 170.000 jaar geleden) is het klimaat op aarde veel kouder. De Noordpoolkap breidt zich sterk uit en haar grens komt midden over ons land en oostwaarts over Europa te liggen. Het gelobde ijsfront dat vanaf Scandinavië naar het zuiden oprukt, stuwt daarbij grind en zand voor zich op tot lage heuvels (Veluwe, Groesbeek, Berg en Dal). Rivieren als Rijn en Maas en Schelde kunnen niet meer naar het noorden stromen en buigen naar het westen af. Tussen de hogere delen van Europa en het ijsfront met de stuwwallen ontstaat een groot meer dat gaat afwateren via Het Kanaal tussen Frankrijk en Engeland. De laatste ijstijd (Würm; 100.000 - 10.000 jaar geleden) heeft zijn grens ten noorden van Nederland. De zeespiegel ligt dan zo'n zestig meter lager dan het huidige niveau.

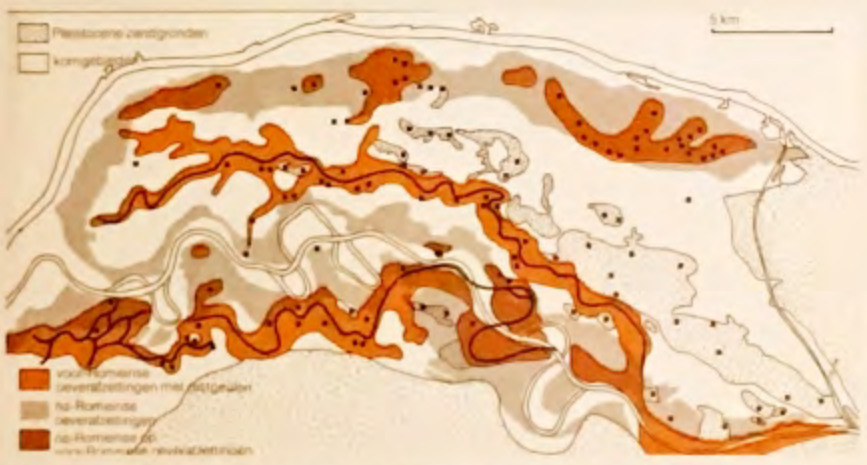

Het Land van Maas en Waal tijdens de Romeinse tijd
(Voor een belangrijk deel nog intact)

Rijn en Maas worden door de stuwwallen nog steeds gedwongen naar het westen af te buigen. Zij zetten honderden meters dikke lagen grind en zand af in Nederland en het Noordzeebekken. Door het poolklimaat en de bevroren ondergrond stromen de rivieren in vele elkaar kruisende takken over brede vlakten (vlechtende rivieren). Door harde noordwesten-winden waait mede door de geringe vegetatie zand en stof uit de vlakten voor het ijsfront en wordt deponeerd in een brede strook naar het zuiden en oosten. Nederland wordt daardoor grotendeels bedekt met zgn. dekzanden en zuidelijker met löss. Langzaamaan wordt het klimaat weer warmer; het ijs trekt zich verder terug en de toendra wordt veroverd door planten en dieren uit warmere klimaatzones.

De Maas dicteert

Na de IJstijden

Overal waar vegetatie gering is of ontbreekt worden door noordwestenwinden de dekzanden aangetast en worden stuifduinen gevormd. Dit proces van verstuiving zet zich door tot in de Late Middeleeuwen. Intussen is het karakter van de rivieren veranderd van vlechtende in meanderende rivieren met één hoofdstroom. Door de steeds terugkerende overstromingen worden grote delen van het rivierengebied bedekt met zand- en kleiafzettingen. De stuifduingebieden zijn geschikt voor bewoning.

Luchtfoto (1938) van de Maasbochtafsnijding

Batenburgse oever- en komgronden

Meanderende rivieren vormen nog een andere mogelijkheid voor bewoning: de oeverwallen. Vlak langs de rivier wordt het grofste materiaal afgezet, zand, en vormen zich de oeverwallen. Verderop in rustiger water zetten zich de fijnere kleideeltjes af en vormen na inklinking de lager liggende komgronden. De oeverwallen lenen zich uitstekend voor bewoning en voor akker-en tuinbouw.
De komgronden zijn te gebruiken voor veeteelt.

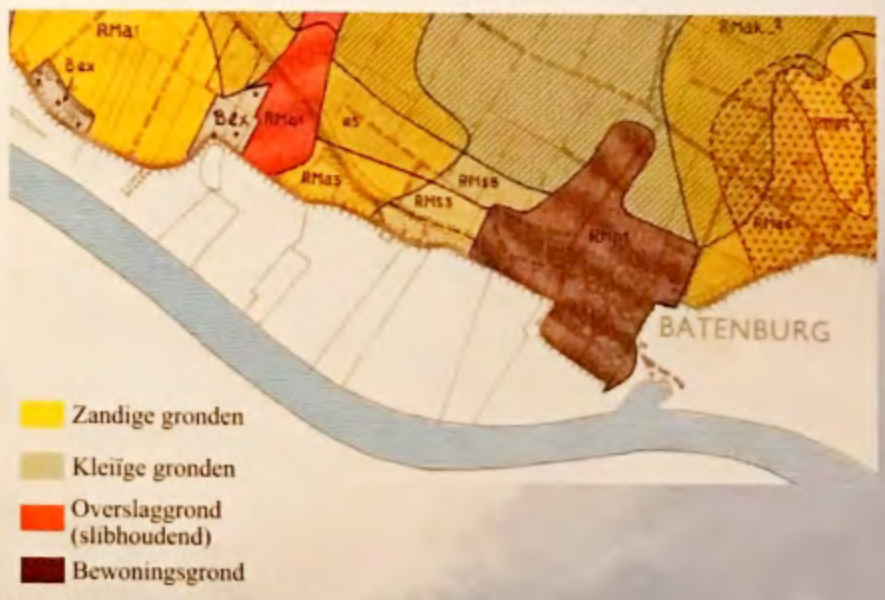

Grondsoorten van het gebied rondom Batenburg

Maas met stuwwal ter hoogte van Cuijk

Heerlijkheden II

Gelre als inzet

In 1075 worden de heren Van Batenburg voor het eerst genoemd.
De vraag is of Batenburg vanaf die tijd al rijksleen is. Duidelijkheid daarover komt pas in de tweede helft van de dertiende eeuw. Hoewel los van Gelre behoren ze van meet af aan bij de machtigste nobili. Zij treden op als scheidrechters in conflicten die heel Gelre aangaan en nemen deel aan oorlogen.
Zo staan ze aan de kant van Gelre in de beroemde slag tegen Brabant om het bezit van Limburg te Woeringen bij Roermond (1288). Gelre verliest hierbij.

Boerderij "De Strijdtkamp" in Niftrik

In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw breiden de heren van Batenburg hun macht verder uit. Uitbreiding van die macht blijkt ook uit het feit dat zij van het dorp bij het kasteel een stad willen maken. In 1389 stellen ze een stadsschepenbank in; een soort van stadsbestuur. In 1402 verwerft Gijsbert II door huwelijk Anholt. In dezelfde periode worden de heerlijkheden Horssen en Leur wederrechterlijk aan Batenburg getrokken.

In de loop van die eeuwen breiden de heerlijke rechten zich ook steeds verder uit; o.a. tol-, veer-, maal-, wild-, muntrecht, etc. Het tolrecht is hierbij van het allergrootste belang. Het geldt niet alleen voor de scheepvaart maar ook voor bezoekers van de week- en jaarmarkten.

Grafsteen van de in 1429 overleden Gijsbert II van Bronckhorst

Vergaande ambities

In 1315 gaat Batenburg door huwelijk over op de familie Van Bronckhorst. Voor de Van Bronckhorsten betekent het greep krijgen op het rivierengebied een belangrijke uitbreiding van hun macht in Gelre. Voor Batenburg zelf betekent het ook veel. Het wordt een bannerheerlijkheid. De heren van Batenburg mogen in onderscheid met andere ridders een bannier voeren.
Dat de Van Bronckhorsten veel invloed krijgen in Gelre blijkt uit het feit dat de strijd om de opvolging in Gelre tussen 1351-1371 naar hen en de Van Heeckerens wordt genoemd.enige tijd Gelders is geweest, weer Brabants wordt.
Het zijn de Van Bronckhorsten die uiteindelijk hun kandidaat Willem van Gullik aan de macht brengen. Aan diens zijde neemt Dirk I van Bronckhorst-Batenburg deel aan de slag bij Niftrik (1388), waarmee wordt voorkomen dat Grave, dat enige tijd Gelders is geweest, weer Brabants wordt.

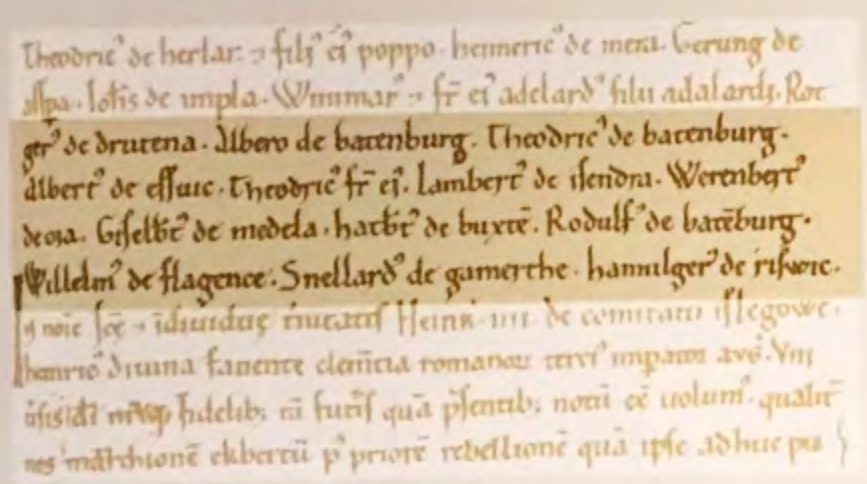

Oorkonde uit 1075Verz. Rijksarchief Utrecht

De munterij heeft altijd in een kwaad daglicht gestaan (hagemunterij). In 1434 werd de Batenburgse muntmeester in Deventer in olie gekookt. De ketel hangt daar nog altijd aan de Waag. In 1442, onder Diederik II, wordt door de keizer de opvolging in Batenburg erfelijk verklaard. Dit betekent opnieuw een vergroting van het aanzien van de heren Van Bronckhorst-Batenburg. Op kerkelijk gebied bewerkstelligt Diederik II dat de St.Victor kapittelkerk wordt. Dat geeft de kerk meer aanzien en eigen bevoegdheden.
Er vestigen zich onder een deken zes kanunniken in de stad. Diederik II sticht ook nog het klooster Holtmeer in Horssen. In het begin van de zestiende eeuw wordt er een dwangmolen gebouwd op de dijk. Inmiddels is er ook een eendenkooi ingericht.

Zegel van Diederik II van Bronckhorst; 1441

Slag bij Woeringen in 1288

Heerlijkheden III

Tussen Gelre en Habsburg

Als eind vijftiende en begin zestiende eeuw de Bourgondische hertogen en in het verlengde daarvan de Habsburgers de Nederlanden aan zich trekken komt Batenburg in het nauw. Omdat Batenburg niet anders kan dan trouw blijven aan de keizer ontstaat er ernstig conflict met de Hertog Karel van Gelre, die zich tot het laatst verzet tegen de Habsburgers. Anholt en Batenburg (1503) worden door hem met veel geweld ingenomen.
Het zijn twee verschillende takken van de familie Van Bronckhorst die van de steeds meer in geldnood verkerende Karel van Gelre Anholt en Batenburg terugkopen. Batenburg in 1534 door Herman van Bronckhorst-Batenburg. Hij is het die een jaar later ook de Heerlijkheid Wijchen met het "Galense Huys" (Kasteel Wijchen) koopt van Jacob van Galen. In 1543 wordt Gelre uiteindelijk toch Habsburgs.

Positie adel brokkelt af

De positie van de adel brokkelt onder de Habsburgers steeds meer af. Het leidt in de Nederlanden tot de oprichting van het "Verbond van edelen". Dit is een eerste belangrijke stap in het ontstaan van de Tachtigjarige oorlog (1568-1648). Opvallend is dat de vier zonen van Herman zich bij het Verbond aansluiten. Voor alle vier loopt het slecht af. Gijsbert en Diederik worden in 1568 in Brussel onthoofd. Willem sneuvelt op het Manpad bij Haarlem als bevelhebber in het leger van Willem van Oranje. Karel wordt vermoord in Keulen.

Gijsbert en Diederik van Bronckhorst

Kort voor zijn dood bedankt Willem van Oranje in een brief Willem van Batenburg voor zijn trouwe dienst.

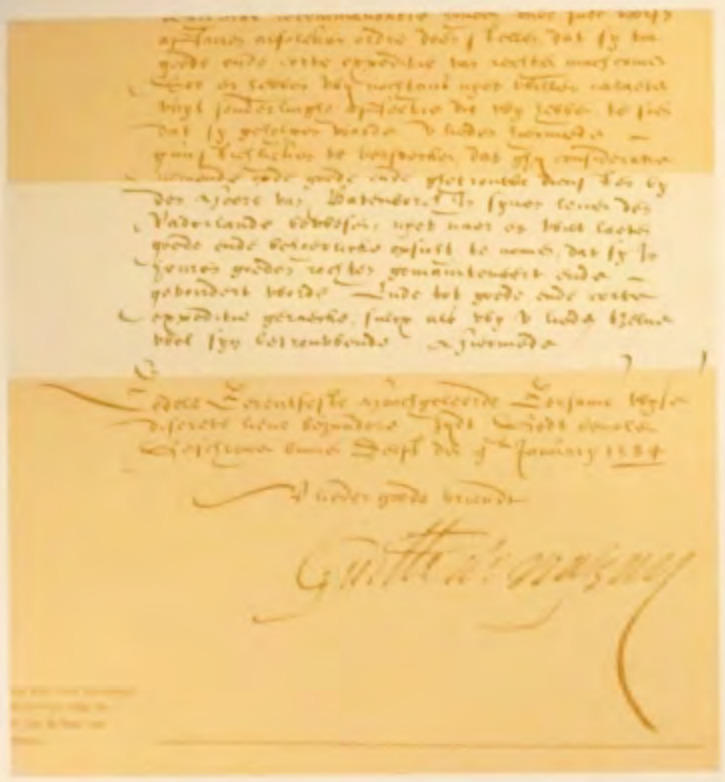

In het midden van de zeventiende eeuw ontstaat opnieuw strijd over de opvolging binnen de familie Van Bronckhorst-Batenburg. Batenburg wordt onder druk Gelders leen. Het Hof van Gelre deelt de heerlijkheid op. Naar de ene tak gaat de heerlijkheid Batenburg en naar de andere Horssen en Leur. Horssen en Leur worden niet lang daarna verkocht als vrije heerlijkheden. Het verkleinde Batenburg is intussen door huwelijk (1660) onder de graven van Horne gekomen. Graaf Willem Adriaan van Horne, admiraal in Staatse dienst, bouwt het kasteel uit tot een echte borch.

Grafmonument van de in 1694 overleden Willem Adriaan, graaf van Horne

Einde van de Heerlijkheid

Na de Van Hornes gaat Batenburg in 1701 over op de Van Bentheims. De afwezigheid van de Vorsten Van Bentheim is op den duur niet bevorderlijk geweest voor de ontwikkeling van de stad en de werkgelegenheid. Het verzet onder de burgerij groeit. Velen worden patriot en willen een democratischer bestuur.
Dat het Oude Bestuur tot 1851 in Batenburg is blijven bestaan komt omdat Graaf Ludwig I van Bentheim door zijn anti-Pruisische houding de Patriotten steunde in hun strijd tegen de Stadhouder en zijn bondgenoten de Pruisen.

Vorst Ludwig I van Bentheim-Steinfurt eind 18e eeuw

Het zijn de bondgenoten van de Patriotten, de Fransen, die in 1794 het kasteel Batenburg in brand steken. Het is nooit herbouwd.
De Vorsten Van Bentheim hebben zo lang mogelijk het publiekrechterlijk Bestuur over de Heerlijkheid in handen gehouden. De in 1818 ingestelde Raad van de " Stad en de Heerlijkheid Batenburg " wordt nog door hen benoemd. De Gemeentewet van 1851 maakt daar een eind aan. Batenburg wordt een zelfstandige gemeente met aanvankelijk 30 stemgerechtigden.
In 1945 wordt de heerlijkheid als te zijn Duits bezit geconfisqueerd.

Kasteel

IV

Aan de huidige ruïne in Batenburg zijn verschillende bouwfasen te herkennen. Begonnen als motteversterking is het in de loop van de eeuwen uitgebouwd tot een illuster slot. Helaas is het gebouw na te zijn in brand gestoken in 1794 nooit meer herbouwd.

De motteburcht

De geschiedenis van het kasteel te Batenburg gaat terug tot het midden van de twaalfde eeuw. Op een motte (kunstmatige heuvel) wordt een vierkante tufstenen toren opgetrokken.

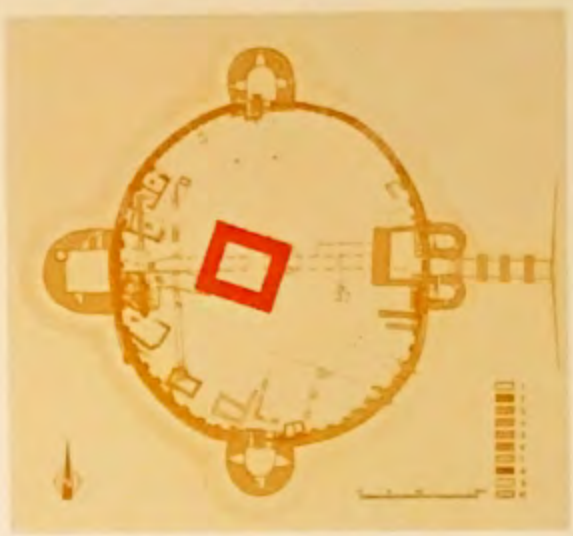

Opgravingsresultaten ruïne 1980-1990

De ringburcht

In het midden van de 14e eeuw wordt de motteversterking geëgaliseerd en wordt daaromheen een ronde bakstenen verdedigingsmuur aangelegd met een doorsnee van 54 meter. Zo ontstaat een geduchte ringburcht, waarmee de Bronckhorsten, die door huwelijk in 1315 in bezit gekomen zijn van de heerlijkheid Batenburg, hun macht in Gelre willen versterken.
Het kasteel wordt in 1503 door Karel van Gelre verwoest. Na 1540 wordt het herbouwd. De muren worden voorzien van banden van lichte mergelsteen. Gedurende de 16de eeuw worden er drie uitspringende halfronde torens en een poortgebouw aan de ringmuur toegevoegd. In totaal moet het kasteel toen vijf torens hebben gehad, wat blijkt uit een kaart, die Parma laat maken na de verovering van Grave in 1588.

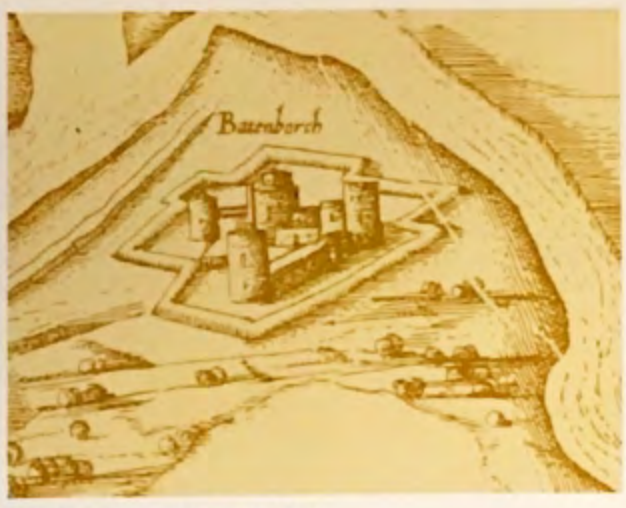

Detail uit kaart "Parma" 1588

Illuster slot

In 1600 is het kasteel opnieuw ernstig beschadigd door Prins Maurits. Bij de herbouw worden op het zuidelijk gedeelte van het binnenterrein woonvertrekken gebouwd. Het kasteel krijgt steeds meer een woonfunctie.
Het zijn de van Hornes die na 1660 het kasteel verder uitbouwen. In 1686 wordt een grote vleugel aan de westzijde gebouwd.
De indeling van deze vleugel en de rijke aankleding daarvan zijn bekend uit een taxatierapport uit 1721. Er wordt een prachtige kasteeltuin aangelegd.

In 1794 wordt het kasteel door de Fransen in brand gestoken. Hoewel er plannen voor herbouw zijn geweest van de vorsten van Bentheim-Steinfurt is dat niet gebeurd. Het kasteel is lange tijd steengroeve voor de plaatselijke bevolking.
In 1953 komt het kasteel in handen van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen. De Stichting draagt zorg voor een grondige consolidatie van de ruïne tussen 1985-1992. Daarbij is er naar gestreefd het romantische beeld van de ruïne in tact te laten.

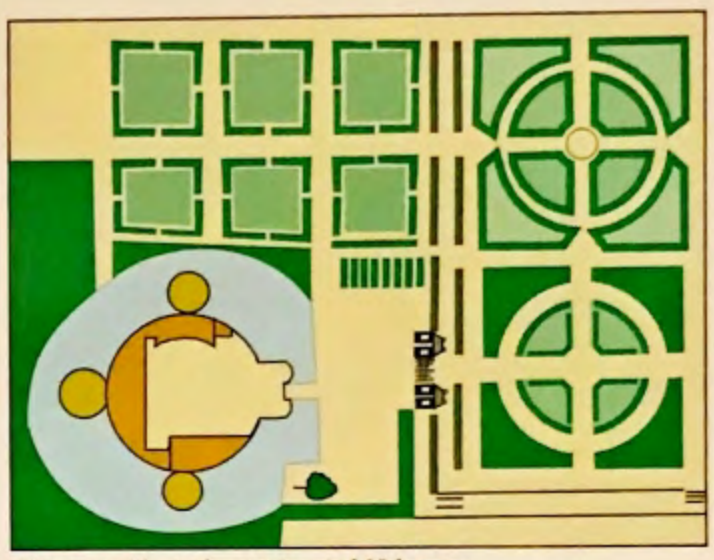

Plattegrond kasteel met tuin; eind 18de eeuw.

Romantische weergave ruïne; begin 19de eeuw.

Kasteel in welstand door J. de Beijer; 1741

Stad Batenburg V

Vele steden zijn door koningen, graven of kleine grondheren gesticht. Prestige, militair-strategische- en economische overwegingen spelen daarbij een rol. Het zijn de heren Van Batenburg die aan de bewoners van het dorp bij het kasteel "stadsrechten" verlenen. Zij zijn het die op een zeer planmatige manier het dorp uitbouwen tot een vestingstadje met poorten en wallen of muren.

Batenburgse rechten

In een brief uit 1389 vertellen Diederik en zijn zoon Gijsbert van Bronckhorst-Batenburg dat zij de eigen stad inkomsten geven, zoals ook hun voorvaderen dat hebben gedaan. Hoever teruggegaan moet worden wat die voorvaderen betreft is moeilijk vast te stellen.
Dat geldt ook voor de gewoonte dat een nieuwe heer zich laat inhuldigen op de "blauwe steen". De heer belooft bij deze gelegenheid de inwoners te respecteren. Dit is te beschouwen als een soort van grondrecht.

De zogenaamde "blauwe" steen op dehoek van de Grootestraat en de Kruisstraat

Het is hoe dan ook zeker dat, vanaf het moment dat de heren Van Bronckhorst door huwelijk in 1315 in bezit gekomen zijn van Batenburg, zij heel duidelijk begonnen zijn van het dorp bij het kasteel een stad te maken.
Op de grens met Brabant moet er voor de bevolking, bestaande uit boeren, ambachtslieden, functionarissen van de heerlijkheid en de geestelijkheid, een veilige vestingstad komen. De bevolking draagt overigens in de kosten daarvan zelf in de vorm van "beden" het nodige toe bij. De heer heeft wat de inwoners betreft ook inkomsten uit het "tiendrecht", de markttol en het poortrecht.
In 1389 wordt een stadsschepenbank opgericht, waarin burgers tot schout en schepenen worden benoemd. Het is een soort van stadsbestuur, dat ook bij kleine vergrijpen recht spreekt. Juridisch heeft de heer overigens het laatste woord.

Dat de burgers op den duur zelfstandiger worden blijkt uit het feit dat ze het betalen van de markttol afkopen. Toch heeft zich, ondanks het feit dat de Batenburgse markten druk worden bezocht, geen echte koopmansstand ontwikkeld in Batenburg. Veel goederen, als hout, wol en huiden worden aangevoerd. De huiden voor de enige grote vorm van bedrijvigheid: de leerlooierij.
Voor alle bewoners is van groot belang het in 1414 door Gijsbert II verleende poortersrecht. Het garandeert iedere inwoner dag en nacht vrije doorgang.

Middeleeuwse markt

Kloosterlingen zijn gevrijwaard van accijnzen op bier en brood. Zij hebben een eigen rosmolen en mogen het graan tegen sterk gereduceerde prijs verkopen op de Batenburgse markt.
In feite is deze situatie blijven bestaan tot 1851. Dan wordt Batenburg een zelfstandige gemeente. In 1984 wordt het bij Wijchen ingedeeld.

Stadszegel uit 1470

Batenburg gezien vanaf de Maas van Coen Hartman

Stad Batenburg VI

Planmatige uitbouw

In de loop van de veertiende- en vijftiende eeuw is het oorspronkelijke dorp planmatig in twee fasen uitgebreid tot een stadje in een bijna carré-vorm. Qua opzet is Batenburg te vergelijken met Grave, Megen en Ravenstein. Stadjes die ongeveer in dezelfde periode zijn ontstaan.

Stadsontwikkeling van Batenburg

Het geheel wordt omgracht en omwald, waardoor het stadje een vestingachtig karakter krijgt. Het stadje heeft vier poorten in de richting van Niftrik (de Koepoort), de Maas(de Maaspoort), Appeltern (de Appelternse poort) en Bergharen (de Bergharense poort). Vlakbij de Bergharense poort staat een kruittoren , die Kattentoren wordt genoemd.

Stratenplan en haven

Binnen dit omwalde gebied ontstaat een rechthoekig stratenplan. Het kruis daarvan wordt gevormd door de Groote- en de Kruisstraat. Op het snijpunt van deze straten ligt de "blauwe steen". Op de uiteinden van de Grootestraat bevinden zich de Appelternse- en de Maaspoort.
Ten noorden van de Grootestraat loopt de Kerkstraat richting Bergharense Poort. Ten zuiden van de Grootestraat loopt een achterstraat. Deze straat wordt eeuwenlang de "Achternève" genoemd. Het heet nu Parallelweg. Tenslotte wordt in 1766 aan de zuid-westzijde ter hoogte van de "Achternève" een haven gegraven.

Bebouwing

Gelet op de bebouwing moet de Grootestraat van meet af aan een klein-stedelijke allure hebben gehad met de voorname huizen van hoge functionarissen in dienst van de heerlijkheid of de stad.
Op de hoek van de Kerkstraat en de Kruisstraat wordt in het begin van de zestiende eeuw het huis van Herman van Bronckhorst-Batenburg gebouwd, die lange tijd niet op het door Karel van Gelre verwoeste kasteel kan wonen. Het huis dient later als stadhuis.
Voor de bouw van dit herenhuis worden een aantal huizen van de kanunniken afgebroken. De kapittelhuizen zijn in het begin van de vijftiende eeuw zo dicht mogelijk bij de kerk gebouwd.
De bebouwing van de "Achternève" is nooit echt tot ontwikkeling gekomen.
In de Zuid-Westhoek op het terrein aangeduid met "Het Klooster" moet vanaf de veertiende eeuw een klooster hebben gestaan. (oudste bron uit 1468) In 1860 moeten op het terrein nog kelderbogen van het oude klooster te zien zijn geweest.
De huidige bebouwing en percelering wijkt nauwelijks af van de situatie zoals die wordt aangegeven op de kadastrale kaart uit 1832.

Het in 1912 gebouwde raadhuis met veldwachterswoning

In 1880 is in de Grootestraat nog een vrouwenklooster gebouwd, dat in 1980 is afgebroken.

Wat is over?

Van de oorspronkelijke bebouwing zijn behalve de kasteelruïne en de Oude St.Victorkerk nog over "Die Mvnte" (waar de Batenburgse munten zijn geslagen) Grootestraat nr.13 en in het pand Kerkstraat 11 en de naastgelegen "Custerie" (nr.9) respectievelijk oude bestanddelen van het huis van Herman van Bronckhorst en van een "kapittelhuis".

Grootestraat omstreeks 1910, gezien naar het veer

Grootestraat in de richting van Appeltern met rechts het raadhuis, situatie omstreeks 1930

Luchtfoto's oude kerk en ruïne vanaf de R.k. kerktoren

"Achternève" gezien naar de oude kerk van Mies Arts

Kerk

VII

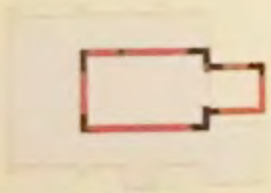

eerste fase XI-XII

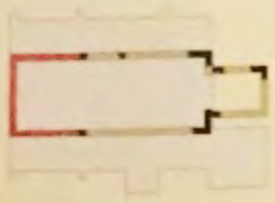

tweede fase XIV

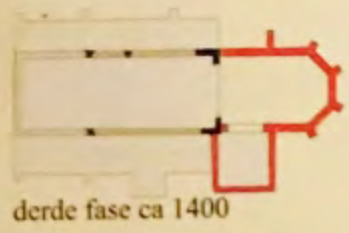

derde fase ca 1400

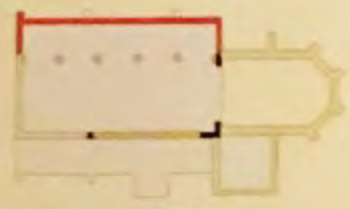

vierde fase XIVB

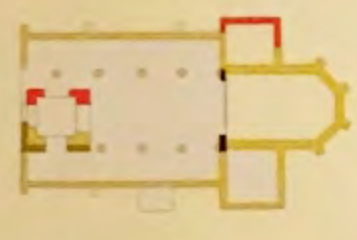

vijfde fase XVA

zesde fase vverwoesting 1600

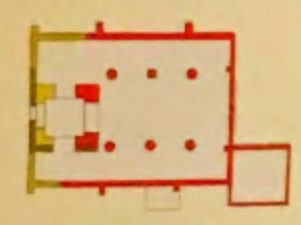

zevende fase 1608-1634

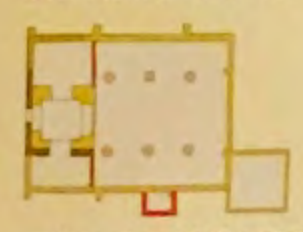

achtste fase XVIII-XVIX

Vernieuwingen en aanpassingen

De geschiedenis van de Oude St.Victorkerk in Batenburg grijpt ver terug. Volgens overlevering zou St.Willibrord de eerste patroonheilige zijn geweest. Dat wordt later St.Victor. De huidige kerk is gebouwd op de restanten van vroegere voorgangers.

Onder de kromstaf

Het is aannemelijk dat Willibrord de patroonheilige van het eerste kerkje in Batenburg is geweest. In het midden van de zevende eeuw zetten de Merovingische koningen een groot offensief in tegen de Friezen en Saksen. Verovering houdt tegelijk kerstening in. Willibrord speelt daarin een belangrijke rol. Omdat het rivierengebied uitvalsbasis is, is zijn naam aan dit gebied gebonden. De oudste aanwijzing dat Batenburg parochie is geworden stamt uit de dertiende eeuw. De parochie is schatplichtig aan het aartsdiakonaat Xanten, waaronder een groot deel van het Land van Maas en Waal in die tijd kerkelijk valt. Op het einde van de dertiende eeuw/begin veertiende eeuw wordt het eerste tufstenen zaalkerkje tot op de fundamenten afgebroken. Het is denkbaar dat toen in feite een nieuwe kerk gewijd is aan St.Victor om daarmee de band met Xanten uit te drukken. Of vanuit Xanten in Batenburg een klooster is gesticht is een grote vraag. Dat er een klooster is geweest bewijst een bron uit 1468, waarin een zekere Johan Belther 20 stuiver heeft betaald aan het klooster.

St.-Victor te Xanten

Van groot belang voor de kerkelijke ontwikkeling van Batenburg is dat in 1440 de oude St.Victor collegiale of kapittelkerk wordt. Behalve prestige voor de Heren van Batenburg betekent het ook dat de kerk hoger komt in de kerkelijke rangorde en meer eigen bevoegdheden krijgt. Er vestigen zich zes kanunniken en een deken in Batenburg. De protestantisering vanaf midden zestiende eeuw gaat ook aan Batenburg niet voorbij. In 1566 wordt de kapittelkerk gebeeldstormd waar zonen van Herman van Bronckhorst-Batenburg bij betrokken zijn .

In 1608 komt onder invloed van Prins Maurits de eerste predikant naar Batenburg. Voor de roomskatholieken op het einde van de achttiende eeuw aan de Grootestraat een schuilkerk geopend. De oude St.Victorkerk is protestants gebleven. In 1873/74 wordt uiteindelijk de huidige roomskatholieke St.Victor gebouwd.

Westzijde; torenfront

Een volgende stap is het toevoegen van een zuidbeuk.

In 1600 is deze kerk door toedoen van Prins Maurits grondig verwoest. Een klein gedeelte van het opgaande werk kon in de nieuwe kerk worden meegenomen. De schippartij wordt inwendig door twee rijen van drie witgepleisterde bakstenen peilers met vierkante sokkels en kapitelen verdeeld in een middenbeuk en twee smallere zijbeuken. Het geheel wordt overkapt. Het koor en het noorder-zijkoor worden niet herbouwd. Op de plaats van de zuiderzijkapel wordt in 1619 een consistorie-kamer gebouwd met daaronder de grafelijke grafkapel. In 1714 wordt aan de zuidkant nog een bescheiden portaal toegevoegd.

Doopvont met 13e eeuwsw fragmenten

Kerk en pastorie rond 1915

Bouwgeschiedenis

Tijdens de laatste kerkrestauratie in 1982 zijn tufstenen funderingsresten gevonden van een zaalkerkje uit de elfde eeuw met een recht gesloten koor.

In de dertiende eeuw vindt een westelijke uitbreiding plaats in baksteen. In de veertiende eeuw wordt een koor gebouwd met een zuidelijke zijkapel of sacristie. In de loop van de vijftiende eeuw volgen de westtoren (gebouwd tegen de binnenzijde van het al bestaande westelijke uitbreiding), een noorderzijbeuk en de noordelijke koorkapel.

Interieur

In de kerk zijn uit de vroegste periode van belang een restant van de dertiende-eeuwse doopvont en de grafzerk van Gijsbert II van Bronckhorst-Batenburg(1429).

Van groot belang zijn verder de rouwborden van de Van Bronckhorsten, Van Hornes en Van Bentheims, de preekstoel, het doophek en bijbehorende banken uit 1665 en het De Crane-orgel uit 1770. De kerk ademt nog altijd de ingetogen deftige sfeer van een protestantse kerkinrichting uit de achttiende en negentiende eeuw.

Interieur gezien naar het oosten